

РЕЦЕНЗІЇ

О. Зубко, канд. іст. наук, спеціаліст
Вінницький національний аграрний університет, Вінниця

РЕЦЕНЗІЯ НА ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ КОНФЕРЕНЦІЇ:

**Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі / Пад рэд. д-ра гіст.
Н.А. Смаленчука. – Мінск: Зцімер Колас, 2015. – 288 с., [8] л. іл.: іл.**

Події вересня 1939 року в історії Беларусі, здавалося б, посідають особливе місце. Адже саме тоді було покінчено з ганебним розподілом беларуського етносу та беларуської етнічної території. 76 років назад, коли 17 вересня 1939 року радянські війська перейшли кордон та вступили на територію Польщі, ці дії мали назву "Визвольний похід Червоної армії на території Західної України та Західної Беларусі". Нині, в ході ретельнішого опрацювання наявних історичних та архівних матеріалів і значно глибших наукових контактів з польськими та європейськими істориками й архівістами, ці події вже витлумачуються як агресія СРСР проти Другої Речі Посполитої та вступу СРСР у Другу світову війну. Дати відповідь, чим же насправді були дії Червоної армії, й була покликана Міжнародна наукова конференція "Вересень 1939 року в історичній традиції та усній історії", що відбулася у Мінську 26-27 вересня 2014 року.

Потрібно зауважити, що питання трактовки вересневих подій 1939 року на території західної Беларусі саме як агресії СРСР щодо Польщі та його вступу в Другу світову війну підняли, насамперед, історики, котрі займаються усноїсторичними дослідженнями. З-поміж інших назвемо О. Смаленчука, І. Кашталю, О. Іванову, Т. Касатаю, А. Вашкевича. Саме їм в 2011 році прийшла слушна думка створити за прикладом Німецького архіву усноїсторичних згадок оstarбайтерів Беларуський архів усної історії (архівну платформу фондів) та підняти питання збереження пам'яті про радянський період історії країни, в першу чергу, як пам'яті "без купюр", про репресії, соціально-економічні перетворення, життя та діяльність діячів Комуністичної партії Західної Беларусі, й зокрема, про "вересневі події 1939 року". Впродовж двох років, з 2012-го по 2014-й, Архів здійснив чималу кількість експедицій селами, містами та містечками нинішнього західнобеларуського краю, в ході яких було зібрано величезну колекцію інтерв'ю, документів і фотоматеріалів, що дозволили згодом продемонструвати реальну історію життя регіону й людей в означений час.

Доповіді першої частини збірника "Восень 1939 г. у пам'яті і історії" зосереджені на спростуванні чотирьох усталених міфів про возз'єднання Західної та Східної Беларусі. Так, "міф перший" про те, що територія БРСР після 17 вересня 1939 року – це, власне, територія Республіки Беларусь, спростувала доповідь доктора історичних наук, професора Гомельського університету ім. Ф. Скаріни Григорія Лазько. Оперуючи відомими фактами, професор Лазько довів, що Республіку Беларусь територіально сформували та згуртували чужинці. 12 листопада 1939 року третя Позачергова сесія Верховної Ради БРСР ухвалила постанову щодо включення до складу БРСР Західної Беларусі. Вже у грудні 1939 р. БРСР складалася з 10-ти областей: 5 – ти "старих" східних – Вітебської, Гомельської, Мінської, Могилевської, Поліської та 5-ти "нових" західних – Барановицької, Белостоцької, Брестської, Вілейської та Пінської. Забігаючи наперед, професор Лазько відзначив: у 1940 році частину беларуських територій отримала Литва; в 1944 році від БРСР було "відтято" великі частини Белостоцької та Брестської областей, натомість із "залишків" сформовано Гродненську область; значно менші частини беларуських територій СРСР передавав Польщі ще 4 рази впродовж 1946–1954 років.

Доповідь магістра Варшавського університету Алли Захаревич про способи проведення вільного часу військовою молоддю на "польській" та "радянській" територіях Західного Подвіння в 1920–1940-х роках спростовує вже інший міф – твердження про необхідність уточнення кордонів новоствореної 1921 році Речі Посполитої.

Розподіл Беларусі на Західну та Східну стався саме за Ризьким мирним договором 18 березня 1921 року, що поставив крапку в Польсько-радянській війні 1919-1921 років. Його підписали з одного боку Польща, а з іншого Радянська Росія (СРСР ще не було, договір підписували делегації РСФРР та УСРР), що заради миру була готова на будь-які територіальні поступки. І хоча польська делегація, переважно, вела переговори з позиції сили, особливо в період успіхів своєї армії на фронті, радянсько-польський кордон в Беларусі було проведено набагато західніше, ніж це було можливо. Причина такого кроку крилася в тому, що поляки не наважувалися "захоплювати" ті території, де кількість польського населення не була переважаною. Організатор побудови у Мінську "червоного" кістелу Ядвиги Симонова та Олени Едвард Войнілович з жалем писав про це в 1921 році: "Сама ж Польща відмовилася від східних областей. Беларусі нас не розуміють, оскільки ми самі, нарікаючи протягом стількох років на розподіл нашої держави між трьома сусідами, тепер, не запитавши беларусів, розкраяли їх країну. Однак, Грабський, котрий вів переговори за спиною делегації, прийшов до висновку, що Польщі раз та назавжди потрібно покінчити з цією "беларуською виразкою"... Його влаштовувала лінія миру, що залишала Мінськ більшовикам, проходила біля Несвіжу на півдорозі між Несвіжем та Тимковичами до річки Лань, а по ній до Прип'яті" [1, с. 264].

Черговий міф щодо використання радянських військ на території Західної Беларусі з метою захисту населення від наступаючої німецької армії спростовують доповіді О. Смаленчука, С. Токця, О. Іванової, А. Трофимчика, А. Вашкевича та Т. Касатої, А. Великого та Н. Стужинської. Потреба у "здійсненні сподівань беларуського та українського народів про возз'єднання" виникла в радянських дипломатичних документах тільки у той момент, коли стало необхідним обґрунтувати уведення радянських військ до Польщі. До цього СРСР неодноразово визнавав польські кордони. За Ризьким мирним договором 1921 р. "московська делегація" відмовилася від будь-яких претензій на землі західніше польсько-радянського кордону. У 1932 р. СРСР підписав з Польщею договір про ненапад, який і розірвав 17 вересня 1939 р. Однак значно раніше, 1 вересня 1939 р. кордони Польщі порушила Німеччина, котра у такий спосіб розпочала Другу світову війну. Ще в серпні 1939 р. між СРСР та Рейхом було підписано договір про ненапад із секретним протоколом-додатком про розмежування сфер спільних інтересів у Східній Європі "на випадок територіально-політичної перебудови". За три дні до початку Другої світової війни німецький посол виказав занепокоєння тим, що радянські війська відведені від радянсько-польської межі. (На думку керівництва Рейху наявність ра-

дянських військ на кордоні не тільки могла відтягнути з фронту частину польських військ, але й вплинути на позиції союзників Польщі – Франції та Великобританії). Водночас німецький посол прохав Москву офіційно спростувати цю чутку. В дусі взаємного співробітництва СРСР не тільки переконав посла, а й надрукував повідомлення ТАРС (Телеграфного агентства Союзу Радянських Соціалістичних Республік) про те, що радянське керівництво вирішило посилити угруповання радянських військ на західному кордоні "через загострення ситуації". 1 вересня Німеччина офіційно повідомила СРСР про початок війни з Польщею, а також попросила налаштувати роботу радянської радіостанції у Мінську так, щоб вона могла використовуватись німецькою авіацією. Прохання було виконане. В цей же час беларуські призовники в польській армії вже воювали з німецькими військами на заході та півночі країни. 3 вересня 1939 р. Берлін офіційно надіслав запит до Москви щодо уведення радянських військ до Польщі. На що отримав відповідь: "Так, як домовлялися, обов'язково уведемо". Але зі свого боку Москва вимагала проінформувати, коли саме "впаде" Варшава. У телеграмі від 15 вересня німці спрогнозували падіння польської столиці найближчими днями, (насправді місто було взяте лише 28 вересня), тому саме 17 вересня радянські війська вдарили у тил польської армії.

Черговий міф про перемогу "політики беларусизації" на західних теренах БРСР розвінчує доповідь доктора історичних наук, професора Брестського державного педагогічного університету ім. О. Пушкіна Олександра Вабішевича. Аналізуючи радянську пресу Пінської області з її схвальними відгуками щодо ліквідації неписьменності, створення мереж радянських шкіл і різноманітних культурних установ, доповідач звернув увагу на невідповідність цих кроків сподіванням населення, неврахування специфіки й національно-культурних інтересів західнобеларуського краю, перекреслення всього позитивного, що було здійснено попередниками – місцевою інтелігенцією. Однак, найбільш прикрий було те, що "беларусизація" принесла ще й репресії, які розпочалися в Західній Беларусі через 5 місяців від початку "радянського вересневого походу". 21 лютого 1940 р. нарком внутрішніх справ БРСР Лаврентій Цанава надіслав доповідну записку першому секретарю ЦК КП(б)Б Пантелеймону Пономаренку про результати: "Операція розпочалася на світанку 10 лютого. До кінця дня вона в основному була закінчена. Через високі морози (- 37... - 42 градуси), завірюху та великі замети, "завантаження" в ешелони затягнулося до 13 лютого. Заплановано було виселити 9810 господарств (52892 особи). В ешелони було "завантажено" 50224 осіб, заарештовано 307 осіб, померло та вбито під час операції 4 особи. Репресовано після 13 лютого та розкидано по ізоляторах для подальшого виселення 197 осіб. Таким чином, загальна кількість репресованих становить 9854 господарств (50732 особи)" [2, с. 204].

Окрему групу доповідей першої частини збірника становлять наукові розвідки польських істориків – Яна Єжи Мілевського (Белосток) про польський, беларуський та єврейський союз – діалог пам'яті, Адама Добранського (Белосток) про оцінку вояків та боєздатності Червоної армії мешканцями "східних кресів" протягом перших визвольних місяців, Петра Тіхорацького (Вроцлав) про збройні антипольські виступи в північно-східних воеводствах Другої Речі Посполитої в 1924 році. Різнопланові польські доповіді, попри усе, об'єднують висновок про те, що "вересневий похід Червоної армії 1939 року", не зважаючи на чималу кількість фактажу та точок зору, є по суті не визвольним походом, а справжньою війною, розпочатою відразу після підписання Ризького мирного договору 1921 року. До "польської" групи доповідей органічно приєднується виступ кандидата історичних наук, головного редактора інтернет-порталу "Історична правда. Беларусь" Ігоря Мельникова про історію евакуації активів Банку Польського в Західній Беларусі у вересні 1939 року.

Останню групу доповідей першої частини збірника становлять виступи Р. Бугаєвіча (про функціонування дирекції пошт та телеграфів у міжвоєнній Польщі на прикладі Браславського повіту Віленщини), І. Кузнєцова (про такий вид радянських репресій щодо польського населення Західної Беларусі в 1944–1947 роках як інтернування), З. Конопацької (про участь татар у беларуському національно-визвольному русі в 1917 – 1940-х роках).

Друга частина збірника – "Вуснагістарычнае даследаванне: тэорыя і практика" – представлена шістьма доповідями. Три з них, так звані "теоретичні", (довіді А. Ластовського (Мінськ), І. Маховської (Мінськ) й В. Володзіна (Мінськ)) зачепили питання специфіки методу інтерв'ю як одного із інструментів усноісторичних досліджень. Дві доповіді (Ю. Бачишты (Вільнюс) та Т. Касатої (Варшава)) акцентували увагу на евристичних можливостях усної історії у вивченні конкретно-історичної проблематики. У доповіді І. Кашталяна (Мінськ) на основі згадок живих свідків було реконструйовано події голоду 1946–1947 років в БРСР.

Третя частина збірника – "Дадатак. Конкурс для школьнікаў "1939 год у памяці жыхароў Беларусі" – містить роботу переможця конкурсу Поліни Гуревіч, учениці Белагезької середньої школи Кам'янецького району Брестської області "Заходняя Беларусь у 1921-1939 гг. і ўз'яднання з БССР паводле ўспомінаў жыхароў Кам'янеччыны". Конкурс був оголошений ще в січні 2014 року інтернет-проектом "Беларуський архів усної історії", МГО "Гісторыка", ГО "Дыяруш". Школярам старших класів у формі есе, розміром не більше 10000 друкованих знаків, пропонувалося на основі усних згадок відповісти на питання: "Що саме відбулося восени 1939 року?", "Як ці події вплинули на життя беларусів по обидва боки кордону?", "Яке місце в історичній долі беларуської нації відведено осені 1939-го?"

Таким чином, представлений збірник у котрий раз закликав поміркувати про значення подій 76-річної давнини для історичної долі Беларусі та її народу.

Список використаних джерел

1. Войнилович Э. Воспоминания. Перевод с польского / Э. Войнилович. – Минск: Издание Минской римо-католической парамии св. Симона и Елены, 2007. – 380 с.
2. "Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі..." Верасень 1939 г. – 1956 г.: дакументы і матэрыялы. У 2 кн. / Пад рэдакцыяй У. Адамушка. – Кн. 1. – Мінск: Беларуская навука, 2009. – 326 с.

References

1. VOYNILOVICH, E. (2007) *Vospominaniya. Pjerjevod s pol'skogo*. Minsk: Izdaniye Minskoi rimo-katolichieskoi parafii sv. Simona i Yelieny.
2. ADAMUSHKA, U. (ed.) (2009) *"Ty z Zahodniay, ya z Ushodniay nashai Bjelarusi..." Vierasien' 1939 g. – 1956 g.: dakumienty i materialy*. Vol. 1. Minsk: Bielaruskaya navuka.